

Galló Imréné

Életrajz

Nem sokat tudok egyik nagyszülőről sem, mert ők Munkácson laktak [Bereg vm.-ben fekvő város, melynek 1850-ben 6000, 1910-ben már 17 300 lakosa volt. A város a Galícia felé irányuló kereskedelem – fa, marha, gabona, bor, sör, ásványvizek, gyümölcs – lendítette fel. 1910-ben a város lakosainak 44%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez, ez volt a legnépesebb vallási felekezet Munkácson. A város a trianoni békeszerződés értelmében 1919-ben Csehszlovákiához került, majd 1938-ban, az első bécsi döntés után átmenetileg ismét Magyarországhoz. Lakosainak száma ekkor már 30 000 fő körül mozgott. 1945-ben a Szovjetunióhoz csatolták (Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság), 1991 óta pedig Ukrajnához tartozik. – A szerk.], én meg mint gyerek jártam az anyámmal Munkácsra, majd 1937-ben voltam kint Munkácson az anyai nagyszüleimnél, az előtt, még mielőtt visszacsatolták volna a Felvidéket. Illetve akkor már a nagyszülők nem éltek, hanem a nagybácsik, nagynénik. Egyébként amikor kinn voltam Munkácson, ott láttam először május elsejei felvonulást. Ott jártak a szakállas zsidók a piros zászlóval, a piros szegfűvel.

Nagyon kevésre emlékszem. A nagyszüleim családi házában laktak, de nem egyedül, hanem többen egy udvarban. Az apai nagyapámra emlékszem. Leimsieder Saulnak hívták. Mind a két nagyapapa szakállas volt. Leimsieder nagypapám akkor már nagyon öreg volt, ahogy én emlékszem. 86 éves korában deportálták Munkácsról [Munkácson két gettó volt, a város közel 14 000 zsidó lakosát a zsidó negyedben kialakított gettóban zsúfolták össze, innen a bevagonírozáshoz a téglagyárba vezényelték át, ahonnan május 19. és 24. között deportálták a zsidókat. R. L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003. – A szerk.]. A nagymamára is emlékszem. Hammerman Taubénak hívták. Az apai nagymama rákban halt meg, nem tudom megmondani, hogy mikor.

Apámék 10-en voltak testvérek. Volt egy Róza néni nevű testvére, azt Weinbergernének hívták, Munkácson lakott, hét fia volt és egyetlen egy lánya. És ők bérelték és üzemeltették a mikvét. Az egyetlen lánya, a Mancsi ott volt Nyíregyházán, amikor bejöttek a németek. Akkor már zsidó nem ülhett vonatra, úgyhogy nem tudott hazamenni. De összetalálkozott az anyjával Auschwitzban, s amikor a szelektáláskor az anyját kiválasztották, hogy viszik a gázkamrába, Mancsi vele akart menni, és az anyja könyörögve sírt, hogy ne menjen vele. Végül nem ment, és így élve maradt. S megmaradt, azt hiszem, két vagy három fiú is, akik 1945–46-ban kimentek. Állítólag Ausztráliába mentek. Nem tudunk róluk. Akkor volt a Frida néni, aki Sátoraljaújhelyen [Zemplén vm. székhelye. A város lakosainak száma 1870 és 1920 között a duplájára nőtt (1920-ban 21 200 fő lakott Sátoraljaújhelyen), majd lassú fogyásnak indult: az 1930-as népszámláláskor 18 400 főt számláltak össze. – A szerk.] lakott, és a férje szintén gyümölcskereskedő volt. Ott is csak fiúgyerek volt. Nyíregyházán élt két lánytestvére, az Etel néni – Grünbergernének hívták –, akinek egy ideig szintén gyümölcskereskedése volt. Ez egy gyermektelen házaspár volt. És volt a Cili néni, aki

besegített ott; nem társ volt, hanem besegített. Volt a Hugó. Hugó 1901-ben született. Nőtlen ember volt. Társa volt az apámnak, de soha semmilyen elszámolás köztük nem volt. Imádták egymást. Hugó nem volt vallásos. Ha valamelyik testvérem vagy én valami után vágytam, és nem mertünk szólni a szülőknek, ha ő észrevette, teljesítette. Ő ott élt Nyíregyházán a háború után, és folytatta ezt az üzletet, míg nem államosították [lásd: államosítás Magyarországon]. De utána is ugyanebben a szakmában helyezkedett el. És ha jól tudom, 1947-ben vett el egy lányt. Mi úgy jártunk oda, mint szülőkhöz. Az apám ikergyerek volt. Az ikertestvére kiment Amerikába. De se az anyám részéről az Amerikában élőkkal, se evvel nem tartottuk a kapcsolatot. És még volt egy testvére, szintén Amerikában, Milli néninek hívták. És Beregszászban [Beregszász Bereg vm. székhelye, 1910-ben mintegy 13 000 lakossal (több mint ötödük – 21% – tartozott az izraelita hitfelekezethez). A város 1918-tól Csehszlovákiához tartozott, majd 1938 és 1945 között ismét Magyarországhoz. 1945-ben a Szovjetunióhoz került, majd 1991 óta Ukrajna része. – A szerk.] élt még apámnak egy testvére, Sanyi bácsi. Jóformán semmit sem tudunk róla. Volt egy Fáncsi nevű testvére apámnak, aki Kisvárdán [Kisvárd: Szabolcs vm.-i nagyközség, 1900-ban 10 000 lakossal, 1930-ban 14 100 lakossal. – A szerk.] élt. Ott sok gyerek volt. A férje hazajött munkaszolgálatból, és aztán rögtön el is ment valahová, nem tudom, hová. És volt az apámnak még egy testvére – Géza bácsinak hívták –, aki arról volt híres, hogy fantasztikus fizikai ereje volt. Azt mondták, hogy egy szekeret fél kézzel fel tudott emelni. Megnősült, a felesége nem tudom, hogy születésben halt-e meg, de maradt vele két kislánya, akik szintén Auschwitzba kerültek. És meghalt korán ő is. Azt hiszem, hogy talán éppen a nagy erőfeszítés következtében megizzadhatott, mert tüdőgyulladásban halt meg. Ők Munkácson laktak az apai nagypapával.

Östreicher Izraelnek hívták az anyai nagyapámat. Neki eredetileg malma volt. Aztán megbetegedett, és korán meghalt. Én még emlékszem rá gyerekkoromból, de úgy emlékszem, hogy feküdt, és akkor már nagyon sovány volt. Valahogy az 1920-as években halhatott meg, a második felében. Herskovits Margitnak hívták az anyai nagymamát. A nagymama otthon volt. Tehát háztartásbeli volt, nevelte a gyerekeket. A nagymama abban az évben halt meg, amikor én Munkácson voltam. S arra emlékszem, hogy ő együtt élt három gyerekével. Az egyik, Záli egy vénlány volt. A másik, Dóra elvált asszony volt, és volt egy fia, azt hiszem, Jáhele. A harmadik gyerek Sie bácsi – hát mi így szólítottuk –, aki szintén elvált ember volt, de neki volt az első házasságából egy lánya, Mancinak hívták, aki itt élt Pesten. Az megmenekült, és az 1950-es években kiment Amerikába, és rettenetesen vallásos lett. Az ő édesanyja nem volt vallásos, de ő nagyon vallásos lett kint, nem ment férjhez. Eleinte nem tudom, hol dolgozott, de a végén a washingtoni Fehér Házban, a könyvtárban dolgozott. És fantasztikus, hogy mennyit jótékonykodott. Ezenkívül még az anyámnak élt egy testvére, Adolf bácsi, aki szintén Nyíregyházán élt, mint mi. Üvegüzlete volt, üveg és porcelán. Nagyon jómódú ember volt. Volt neki egy felesége és három gyereke. Egy maradt meg, a József, akit ahogy felszabadult Ungváron, az oroszok elvitték hadifogságba. 1948-ban jött haza, négy hétig volt otthon, Nyíregyházán, és utána kiment Izraelbe. Ezenkívül, volt a Lenke néni, aki Nagyszőlősen [Nagyszőlős (Nagyszöllős): nagyközség, Ugocsa vm. székhelye volt, 1910-ben 7811 lakossal (a lakosok 41%-a tartozott az izraelita felekezethez). – A szerk.] lakott. 24 éves korában maradt özvegyen három gyerekkel, és nem is ment férjhez. Őt is deportálták a gyerekeivel együtt [A 4700 főnyi nagyszőlősi zsidóságot május 20. és június 3. között deportálták. Előtte a mintegy 13 000 főnyi Ugocsa vm.-ben élő zsidót öt utcában zsúfolták össze. – A szerk.]. Volt anyámnak még egy testvére, akinek nem tudom a nevét, Amerikában élt, egy étterme volt ott. Anyám részéről egyetlen nagynéném, a Kati néni maradt meg, aki először

Munkácson, majd Pozsonyban élt, és amikor Szlovákiába bementek a németek, akkor visszamentek Munkácsra, aztán feljöttek Pestre lakni. Kati néni bujkált, a férje meg a fia, Jenő deportálva volt. És ez nagyon kevés családnál fordult elő, hogy mind a hárman megmaradtak. Egyetlen gyerek volt, és mind a hárman megmaradtak. És a Jenővel rendszeresen tartom a kapcsolatot. [Jenő az interjúkészítés ideje alatt még élt, de azóta meghalt] A fiával a család tartja a kapcsolatot.

Leimsieder Jakab volt az apám. Hatvan éves volt 1944-ben, anyuka meg 55 éves volt 1944-ben. Mariska néninek szólította mindenki. Apám Nyíregyházán déligyümölcs-nagykereskedő volt. 1939-ig, míg ki nem tört a háború, az apám Olaszországból hozta a déligyümölcsöt. Volt narancs, mandarin, gesztenye, datolya, malaga, füge. Ez egy nagykereskedés volt. Teljesen külön volt az üzlet, és volt egy nagy raktára. Mert a kiskereskedőknek árult az apám. A Tiszántúlon csak apukának volt déligyümölcs- nagykereskedése. Úgyhogy Nyíregyháza környékéről is jöttek, és ott vásároltak. Ő tulajdonképpen szombat este vagy vasárnap reggel elutazott. Triesztben volt a kereskedelmi központ. És hazajött vagy csütörtök este, vagy pénteken – a téli hónapokban. Szombaton zárva volt az üzlet [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. A nyári hónapokban elkezdett exportálni. Kezdte a meggyel, a sárgabarackkal, a legnagyobb tétel az alma volt. Akkor csak Pesten volt hűtőház. Télen a raktár elég hűvös volt ahhoz, hogy a déligyümölcsöt ott tartsa, viszont az almát, amikor leszüretelték, akkor felhozta a pesti hűtőházba, mert tavasszal nagyobb árat lehetett elérni. Bérelt hatalmas gyümölcsösöket – többek között Kállay miniszterelnök gyümölcsösét; 100 ezer pengőért bérelte az egyik évben. Az egy százholdas gyümölcsös volt, és amikor augusztus körül nagyon szép termés ígérkezett, Kállay odahívatta az apámat Kállósejében, hogy nagyon szép termés volt, és hogy ő nagyon olcsón adta. Erre az apám azt kérdezte, hogy kegyelmes úr, ezt hatalmi jogon? Mert akkor itt a szerződés, eltépem. A végén megegyeztek, hogy 50 ezer pengőt visszaad, és a gyümölcsnek a fele az övé lesz. De megígérte, hogy a két bátyámat, akik mint munkaszolgálatosok kinn voltak a Szovjetunióban, hazahozza. Nem rajta múlt, hogy nem tudta hazahozni őket. Olyan támadás érhetett, hogy nem vállalta. Otthon rengeteg gyümölcs volt. Átválogatták időnként például a narancsot. Volt egy olasz társa Cataniából. Ő tolmácsolt és együtt bonyolították apámmal a felvásárlást. Az olasz nagy valószínűséggel bort is vett, mert gyakran mentek Tokajba is. Mindig együtt jártak apámmal Olaszországban is.

Az anyámnak tulajdonképpen tíz szülése volt. A legidősebbet – nem tudom a nevét – a szülők szeme láttára a villamos elgázolta hatéves korában. És egy másik pedig skarlátban halt meg. És volt még az anyámnak egy spontán abortusza. A Gitta volt a legidősebb gyerek. Ő 1910-ben vagy 1911-ben született, és volt három gyereke. Férjhez ment, először Derecskén [Nagyközség Bihar vm.-ben, járási székhely, az 1930-as években mintegy 10 000 főnyi lakossal. – A szerk.], majd Hajdúszoboszlón [Város Hajdú vm.-ben, 1930-ban kb. 17 000 lakossal. – A szerk.] s a végén Pápán [Pápa járási székhely volt Veszprém vármegyében 1930-ban 21 400 főnyi lakossal (a lakosok 12%-a tartozott az izraelita vallásfelekezethez). – A szerk.] lakott. A férje bőrkereskedő volt, és az üzleteit Debrecenben bonyolította. Basch Jenőnek hívták, a háború alatt befeküdt a János kórház elmeosztályára pénzért, hogy felmentést kapjon, hogy ne hívják be munkaszolgálatosnak. Megjátszotta a bolondot, ugyanakkor kósert evett, tehát valamelyik kóser vendéglőből vittek ki neki az ételt. És az utolsó Purimkor kapta meg a papírját, hogy neki is mennie kell. Az apám annyira tudta, hogy mi minden történik kint, hogy azt mondta neki, hogy eszedbe ne jusson megjátszani kint a bolondot.

A következő testvér Margit volt. 1914-ben született, és Kassára [A ma szlovákiai Kassa a trianoni békeszerződést követően Csehszlovákiához került, 1938–1945 között ismét Magyarországhoz (Abaúj-Torna vm.), majd ismét Csehszlovákiához tartozott. – A szerk.] ment férjhez, Fränkel Ernő volt a férje. Neki szlovák területen volt egy festéküzlete, miután visszament Kassára – mert az magyar rész volt –, utazott. Ebből a házasságból volt egy gyerek, a Zsuzsika. Másfél éves volt, amikor deportálták [A Kassán összegyűjtött mintegy 12 000 zsidót az elsők között deportálták Auschwitzba. „Kassa volt ... az a vasúti csomópont, amelyen át csaknem az összes deportálónvat elhagyta az országot, s ahol a zsidókat kísérő magyar csendőröket németek váltották föl.” (R. L. Braham: A népiértás politikája) – A szerk.]. Azért a családi összetartozásra jellemző. Az utolsó évben a zsidó törvények miatt Gitta is és Margit is hazajöttek a gyerekeikkel, tehát hogy a szülőkkel együtt legyenek. És onnan lettek, együtt deportálva – és Gitta és a gyerekei nem jöttek vissza, Margit túlélte és Budapesten halt meg 1977-ben. Abszolút kóser volt mindkettejük háztartása. Gittának még parókája volt, Margitnak már nem volt parókája, csak otthon, szóval a szülői házban bekötötte a fejét.

Zoltán 1916-ban született, és ő az apuka üzletében segédkezett. Ő volt az egyetlen, aki járt jesivába. Már a háború után tudtuk meg, hogy mi is történt vele. Mégpedig úgy, hogy egy cseh munkaszolgálatos katona bejött apámék boltjába. Hugó bácsi volt épp ott, neki mesélte el ez az ember, hogy ismerte Zoltánt, aki hadifogságba esett. Reméltük, hogy haza jön, de nem jött. Később hallottam, hogy aki nem tudott továbbmenni azokat folygújtották. Ilyen dolgok történtek ott kint a Szovjetunióban a zsidókkal.

Volt két nem édes testvérünk is. Lenke és Aranka. Aranka nagyon közel állt hozzám, annak ellenére, hogy nem voltunk édes testvérek. Nagyon szerettük egymást. Két évesen került a családhoz, mert teljesen árva maradt. 1914-ben született. Az anyám és Aranka anyja testvérek voltak. Volt egy testvére is Lenke, ő is először hozzánk került, de később őt átvette Adolf (Östericher) bácsi, aki szintén anyám testvére volt. Arankáról a legjobb emlékeim vannak. Az Arankát anyám úgy kezelte, hogy ő volt a kivételezett. Nem akarta, hogy érezze hogy nem saját gyerek. Neki mindent szabadott, amit nekünk nem. Nagyon csinos vékony nő volt, hosszú fekete hajjal. Feltűnően csinos volt és nagyon sok udvarlója akadt. Többek között volt egy Amstel család Nyíregyházán, kisebb cukorkagyáruk volt. Az egyik fiuk volt az egyik udvarlója, aki később a férje lett. Ennél a családnál az apa az 1929-es gazdasági válság idején kiment Amerikába, azért hogy el tudja tartani a családot. Volt 3 fia és 2 lánya. Az egyik lánya nekem osztálytársam volt, és később amikor kinn voltam Arankánál, össze is találkoztam vele. Közben, amikor a zsidó törvények elkezdődtek, akkor az apa kivitette a gyerekeit is Amerikába. A felesége közben még itt meghalt Nyíregyházán. Az egyik fia volt Majsi, aki miután kiment Brooklynba, visszajött Arankáért, és feleségül vette. Csak a polgári esküvőt tartották itt. Házasságáról szó sem lehetett, annyira vallásosak voltak. Egy fél év múlva, az utolsó hajóval ment ki Aranka végleg Amerikába. Egyébként nagyon vallásosak a mai napig. Aranka ma is Brooklynban él New Yorkban. Tarjuk vele a kapcsolatot, szoktunk telefonon beszélni. Egy gyerekük született, aki 6 éves koráig gipszben volt, mert csípőficammal született. Arankának nem lehetett több gyereke, csak ez az egy. Ha jól tudom, voltak nőgyógyászati gondjai. Engem nagyon megviselt, amikor elment, nagyon hiányzott, nagyon közel álltunk egymáshoz. Amikor mi a deportálásból hazajöttünk, akkor a polgármesteri hivatalban érdeklődtek Arankáék, hogy élünk-e. Így lett újra kapcsolatunk vele a háború után. Arankáék Amerikában először, nagyon nehéz anyagi körülmények között éltek. Nem tudom mit

dolgoztak, azt hiszem sok mindennel próbálkoztak. Egy idő után a férje vállalkozásba fogott, és akkor nagyon jól ment nekik. Sajnos nem tudom, hogy milyen vállalkozása volt. És akkor hazajöttek látogatni. Ez 1960-as évek végén lehetett. Én is kimentem hozzájuk, az 1980-as években. A férjével Majsival én Svájcban találkoztam. Ott kellett a new yorki gépre átszállni. Svájból együtt mentük ki aztán Amerikába. New Yorkban egy egész más világgal találkoztam. Arankáék megmaradtak nagyon szigorú ortodoxnak. Aranka ugyan nem hordott parókat, de nagyon betartott minden előírást. Amikor már tudtak jönni Magyarországra, többször jöttek még Magyarországra. A lányuk is volt itt. Ő is azóta férjhez ment. Amstelék Orosról [Oros egykori község, ma Nyíregyháza városrésze.- A szerk.] származtak, és ott is van a családjuk eltemetve. A család engem kért meg, hogy gondozzam a sírt. A Majsi édesanyja nagyon korán meghalt, és a nővére a Hedvig is. A Majsiék később teljesen rendbe hozták az egész orosi temetőt. Most halt meg Aranka férje, nem olyan rég.

Lenkét Adolf bácsi fogadta örökbe. Ők nagyon jó módúak volt. Ott is volt három gyerek. József, Magda és Géza. József jött haza Auschwitzból és elvitték „málenkij robotra”. Magda volt az én legjobb barátnőm. Az volt az érdekes, hogy még Auschwitzban össze is futottunk. És kértük, hogy jöjjön oda hozzánk, de nem akart. (talán túlélte volna). Lenke túlélte Auschwitzot. És a svéd vöröskereszt kivitte Svédországba. Aranka, amint volt rá lehetősége felkutatta. Lenke ott is maradt Svédországban. Ott ment férjhez. Nem zsidó lett a férje, svéd ember. Amikor Lenke meghalt, Aranka kérésére a lányom kiment Svédországba, és elintézte, hogy zsidó temetőbe temessék el. Stokholmban van eltemetve.

Akkor volt a Hugó, ő 1918-ban született, és ő is az apuka üzletében dolgozott. Mind a ketten munkaszolgálatosok voltak és ottmaradtak. Következtem én, Blanka, 1922-ben, Géza 1926-ban és Sanyi 1928-ban. Az apám nemcsak gyümölcs-nagykereskedő volt, hanem rengeteg helyre exportált is, Lengyelországba, Csehszlovákiába, még olyan is volt, hogy Hamburgba, és ebbe a fiúk besegítettek. Gitta is, Margit is sokat voltak a papa üzletében, a könyvelést csinálták. Én nem.

Nyíregyházán az egész városban laktak a zsidók [Nyíregyháza Szabolcs vm. székhelye, 14 400 főnyi lakosával már 1850-ben is népes városnak számított. 1910-ben lakosainak száma 38 200 fő volt, az izraelita hitfelekezethez tartozók a város lakosainak kb. 10%-át tették ki. – A szerk.]. Volt ugyan egy zsidónegyed, de azért a jobb módú emberek már nem ott laktak. Mi például először a Bocskai utcában laktunk, ami a város szívében volt. Ugyanebben az utcában volt például a pékség. Majd később a Kossuth Lajos utcában, ez is főutca volt, mert ott ment a villamos. A Kossuth Lajos utcai lakásban volt négy szoba, egy üvegezett veranda, egy nagy konyha és egy cselédszoba. Még két lakás volt a házban a másik oldalon. Béreltük. Az apám egyébként jó módú ember volt, de nem fektetett nagy súlyt arra, hogy ingatlant vegyen.

Anyuka minket, lányokat már befogott tízéves korunktól, mindent kellett csinálnunk. Úgy apránként mindig valamit, mert mindig azt mondták, hogy azért kell ezt megtanulni, mert sose lehet tudni, hogy mit hoz az élet, de ha nem leszel is rászorulva, tudod irányítani a háztartási alkalmazottat. Mi az iskolában is tanultunk kézimunkázni, tehát kötni, horgolni, hímezni. És a napirend az volt, hogy délelőtt be kellett segíteni, és délután leültünk kézimunkázni. Állandó cseléd lány volt. Ott lakott, és amellet még volt, hogy nagymosáshoz – mert akkor egy hónapban egyszer mosták az ágyneműt – külön jött egy napszámosasszony, és ugyanígy a nagytakarításhoz is. Az utolsó években zsidó cseléd lány volt. Amikor a Felvidéket hozzánk csatolták, akkor ott nagyon szegény körülmények között éltek, és jöttek cselédnek, először csak azért, mert nagyon

sok keresztény cseléd följelentette a zsidó családot. De később már nem is volt szabad a zsidótörvények miatt keresztényt alkalmazni. És nekünk utoljára volt egy Fáni nevű cseléd lányunk, egy nagydarab kövér nő. Ő a konyhában étkezett külön, nem velünk egy asztalnál. És az mindig előttem van, mert furcsának tartottam, hogy úgy evett, hogy egy kanál vagy egy harapás étel és egy korty víz. Ő engem Auschwitzban meglátott, és egyszer csak hallom, hogy „kisasszony, kisasszony!”. És hozott nekem egy kulacsot – ott minden érték volt, egy kanáltól kezdve. De én majd a föld alá süllyedtem, amikor már mindenki tegeződött, akkor már nem volt kasztrendszer, akkor már egyforma foglyok voltunk mindannyian.

Nyilván a nagyszülők is vallásosak voltak, hiszen még az én szüleim is ortodoxok voltak. Minden zsidó törvényt abszolút megtartottak. Tehát az azt jelentette, hogy pénteken délután már készülődtek, már délelőtt főzték az ünnepi ebédet [lásd: szombat]. Délben csak egy gyenge ebéd volt. Mikor beállt az ünnep, óra szerint pontosan [A szombat a gyertyagyújtással kezdődik pénteken este, a gyertyát pedig fél órával a naplemente előtt kell meggyújtani. – A szerk.], akkor a férfiak elmentek a templomba, a nők nem. [Nyíregyházán] két külön templom volt, az ortodox és a status quo. Mind a kettő nagy volt, de emellett még volt nagyon sok kis imaház is. Az ortodox megmaradt, a status quót fölrobbantották. Nagyon szép nagy templom volt. Apuka az ortodox templomba járt. Nem volt messze tőlünk, Nyíregyházán nem volt távolság. Az anyám pedig gyönyörű hófehér damasztabrosszal megterített, és nagyon sok gyertyát gyújtott – mert ő minden gyereke után és minden halott hozzátartozója után gyújtott gyertyát [Két szokás terjedt el: van, aki két gyertyát gyújt (az egyiknek az a jelentése, hogy „Megemlékezzél” (ti. a szombat napjáról, a másiké pedig az, hogy „Őrizd meg” (ti. a szombat napját). És van, aki annyi gyertyát gyújt, ahány tagú a család. – A szerk.]. Én már nem tudom, pontosan hányat, mert arra emlékszem, hogy volt egy ötágú ezüst gyertyatartó, de még legalább tíz gyertyát gyújtott. És az asztal meg volt terítve, és a két kalács [lásd: bárhesz] volt az asztalra téve. A kalácsot sütötte. Még a kenyeret is sütötték. Szóval úgy sütötték, hogy a pékhez elvitték, mert nekünk nem volt kemencénk. Ugyancsak a pékhez vitték el a szombati sóletet, mert nem melegítettek [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és másnap délből hozta a cseléd lány. Nekünk azt hordani sem volt szabad. Még egy zsebkendőt se szabad volt vinni magukkal az embereknek. Munkácson igen, mert Munkács egy része körül volt kerítve [lásd: érűv; A rabbinátus az egész falut vagy várost, városrészt körülveheti póznavégekhez erősített zsinórral. Ha ez megfelel bizonyos előírásoknak, akkor a „városfal” funkcióját tölti be, így a szombati törvények szempontjából az egész város (falu, városrész) egyetlen terület lesz, és az utcára is ki szabad vinni bármit. Ahol azt nem lehet megvalósítani, ott általában nem szabad semmit kivinni a lakásból, illetőleg nem szabad bevinni semmit a lakásba, és semmit nem szabad vinni az utcán – még kulcsot, zsebkendőt vagy a táleszt sem. (Ezért vannak a táleszek általában a zsinagógában, az ülések előtti fiókban.) – A szerk.]. Na most, a péntek esti vacsora: általában a menü kocsonyás hal, utána volt húsleves, hús, tarhonya és még valami édesség. Ezt úgy tartották melegen, hogy akkor nem gáz, hanem fatüzeléses sparhert volt, és azon tartották, mert még melegíteni sem melegítettek. Péntek este is meg szombat este avval kezdte apám a vacsorát, hogy a borra brohét [lásd: áldások] mondott, és mindenkinek adott egy cseppet a borból megkóstolni [Ez természetesen csak kóser bor lehetett. Lásd: étkezési törvények; ima; kidus. – A szerk.]. Ugyanúgy a kalácsból is, mikor imádkozott, mindenki kapott egy harapást [Az első szombati lakoma a kidust követő rituális kézmosás után az asztalon elhelyezett két kenyérre (bárheszre) mondott áldással kezdődik: a családfő leemeli a kenyértakarót, ráteszi a kenyerekre a kezét, kissé bevágja a késsel a hozzá közelebb eső bárheszt, és elmondja a 'hámóci lehem min háárec' („Ki kenyeret adsz nekünk

a földből”) kezdetű áldást. Majd fölívágja a kenyeret a megjelölt helyen, sóba mártja, eszik belőle, és oszt az asztalnál ülőknek is. – A szerk.]. Az őszi ünnepekkor – tehát Ros Hásáná, Jom Kipur és még a sátoros ünnepkor [lásd: Szukot], egészen Szimhát Tóráig – mézet tett a kalácsra, egyébként sót.

Szombat reggel anyuka is elment a templomba. A lányok nem, csak az asszonyok. Délben hazajött, akkor még mindig volt ebből a kocsonyás halból. Melegíteni nem melegítettek, a meleg sóletet ették, és nyáron csináltak gyümölcsleveseket. De azt se tejföllel habarták, mint ahogy én most, hanem tojással, mert az páros [azaz párve: olyan étel, amit hússal és tejjel is lehet együtt enni vagy főzni. – A szerk.]. Nemcsak ezt, nagyon sok mindent. Volt a húsos edény, volt a tejes edény, ezeknek külön szekrényük volt, külön asztaluk volt, és volt a páros, annak nem volt. Előételnek volt a hal, a tojásos [Cibel vagy ejer-cibel: kemény tojás villával összetörve, annyi liba- vagy kacsaszírral, hogy hagyma kenhető legyen. Egy nagyobb vöröshagymát reszeltek bele, és megsózták, esetleg pirospaprikát is kevertek bele. Lehetett dúsítani maradék kacsá- vagy libamájjal vagy főtt krumplival. – A szerk.], és volt a sólet, és akkor volt hideg sült, nyáron volt hideg leves is. És estefelé pedig csak a férfiak mentek el a templomba, s amikor apuka hazajött, akkor csinált havdalát. Az azt jelentette, hogy meggyújtott két gyertyát, és még volt ilyen hosszú fonott gyertya, azt is, s még arra emlékszem, hogy imádkozott, s utána az asztalon lévő tála ráöntött egy kis pálinkát, és azt meggyújtotta. És volt psamimtartó [lásd: bszámim (fűszertartó)]. Annyit tudok, hogy azt mondták, hogy amilyen a szombat este, olyan az egész hét. Ezért kellett szagolni. Csak a férfiak énekeltek zmiresh [zsoltárokat] pénteken; néha szombat délnél is [lásd: zmiresh; szombat].

Anyám is, apám is fantasztikus, hogy mennyit költöttek jótekonyságra. De nem úgy, hogy a hitközségnek, hanem egyéneknek segítettek. Zsidó családokat. És hogy mennyire tapintatosak voltak! Az nagy dolog volt ugye, hogy a szombatot rendes étellel lássák el. S csütörtök este küldött anyuka pénzt egy pár családnak. Azért csütörtök este, mert akkor a férfi templomban van, hogy ne alázza meg a férfit. Volt egy nőegylet, ahova az anyám rendszeresen járt. Főleg jótekonysággal foglalkoztak. Arra is emlékszem, hogy voltak előadások, de ott nem szerepeltek együtt a fiúk a lányokkal.

Ros Hásánakor az édesanyám is ment mindig templomba. Volt kifejezetten erre az alkalomra egy ruhája, ugyanezt a ruhát hordta Jom Kipurkor is. Utána volt a sátoros ünnep, tehát már Jom Kipur után rögtön elkezdték építeni a sátrat. Azt gyékényből csinálták körül, s a tetején nád volt. S mi, gyerekek csináltunk különböző csillagokat meg díszeket, és ezzel díszítettük fel a sátrat, és az apám csak ott étkezett a sátoros ünnep [lásd: Szukot] alatt. S utána nagyon nagy ünnep volt a Szimhát Tóra – akkor fejezik be és kezdik újra a Tórát olvasni. S akkor valami fantasztikus, hogy mi minden különlegességet csinált az anyám: sült húsokat. Van egy, amire nagyon emlékszem: a marhahúst kiverte, és ledarált csirkehúst, rátette erre a marhahúsra, a közepébe beletett kemény tojást, és ezt összegöngyölte, megsütötte. Ugyanezt Purimkor is csinálta. És nagyon sok sütemény volt Purimkor. Rengeteg helyre küldtünk, és azok küldtek vissza [sláchmónesz – lásd: Purim]. Sávutkor rengeteg virág volt a lakásban, de még a csillárokra is tettek virágot. És arra emlékszem, hogy diófalevelekkel – a diófalevélnél van egy nagyon kellemes illata – volt teli a lakás. És este anyuka sosem ment templomba csak délelőtt.

Nagyon nagy takarítás volt Pészah előtt, és volt külön edény erre az ünnepre. A pészahi edényeket egy régi ládában tartottuk és a helye a padláson volt. Csak erre az ünnepre hoztuk le, és az ünnep után visszacsomagoltuk és ugyanúgy föl vittük a padlásra. Ezek az edények nagy becsben voltak, soha nem használtuk másra. Pészahra készül a cibere – nagyon vigyázva, az asztalon van ennek teljesen külön rész. Céklát meghámoztak, apróra vágta, vízzel eresztették fel és só tettek bele, és azt hagyták kiforrni. És attól kapott egy ilyen savanykás ízt [A savanykás ízt attól kapta, hogy már jóval korábban eltették a céklát savanyodni, hogy Pészahra savanyú legyen. Ha nem volt ilyen cékla, akkor egy kis citromlével savanyították. – A szerk.]. Nyersen csinálták, csak éppen felfőzték, és tojással habarták be, hogy páros legyen. És ezt hidegen ették, és forró krumplit tettek bele. Ugye úgy szoktuk? Na most, arra emlékszem, hogy anyuka télen megvett egy libát, és teljesen külön a húsvéti edényben sütötte ki a zsírját és a máját. És a zsírban eltette húsvétra, és Erev Pészahkor volt a cibereleves és a tepertő krumplival és a máj. És este [azaz szédereste] volt aztán a nagy vacsora, ami a húsleves stb., stb. De nálunk otthon nem „brakkoltak”. Ez azt jelenti, hogy a pászkalisztból nem csináltak gombócot, csak az utolsó nap. A levesbe se volt szabad beletenni [maceszgombócot], hanem palacsintát sütöttek krumpliliszttel, mert azt szabad, és azt felvágta ilyen laskára, és azt tették a levesbetétnek; vagy krumpligombócot – nem emlékszem rá, hogy azt hogy csinálták. Ezt nem mindenki csinálta, ezt csak a nagyon vallásosak csinálták [A Pészahra való főttkrumplikuglit úgy csinálták, hogy két tojást összedolgoztak két kanál libazsírral, két kanál főttkrumplipéppel, sóval, borssal, gyömbérrel és egy pici vízzel, majd annyi maceszdarával, hogy jól alakítható legyen. Kis gombócokat formáltak belőle, és kifőzték a levesben. – A szerk.]. A hitközségnél vették a pászkát, de apuka mindig elment, azt hiszem, Erev Pészahkor, de lehet, hogy korábban, és ő is sütött teljesen külön. Mert annak a pászkának volt egy különleges neve: smire pászka. Ez nem gépi volt, hanem kézzel volt gyúrva, kézzel volt kinyújtva, és gömbölyű volt. [A smire pászka is készülhet géppel; a közönséges macesz és a Pészahra készített smire macesz közötti különbség abban rejlik, hogy az utóbbi már a gabona learatásának pillanatától különleges elbánásban részesül, hiszen az erjedés veszedelme a búza levágásától kezdve egészen a sütés előtti pillanatokig ott leselkedik (a túl nagy meleg, a levegő nagy páratartalma, a vízzel való összegyúrás elhúzódása – 18 percnél tovább nem szabad állnia a tésztának). – A szerk.] És szédereste az volt az asztalon. És erre a maceszra imádkozott apuka [azaz a maceszra mondott áldást]. Szédereste az apám kitliben volt, egy nagy fotelen ült, amin egy nagy fehér párna volt, és akkor, a Hagadát ahogy olvastuk, a legkisebb kérdezte a manistanut [lásd: má nistáná], és ahogy olvastunk, megállt egy-egy szakasznál, és valamelyik fiúnak el kellett magyaráznia annak az értelmét. A gyerekek az iskolában azzal dicsekedtek, hogy, hogy kinél milyen sokáig tartott az este. Még volt a Nájntég. Ez Tisá Beáv előtt volt. S akkor szombat kivételével csak tejes dolgokat és halat volt szabad enni. És Tisá Beávkor böjtöltek. A ruhát nem szaggatták.

A húszületek voltak kóser ületek. Volt fűszeres is, például amikor bevásároltak húsvétra, akkor csak kóser üzletből vásároltak. Na most, a kenyeret otthon dagasztották, de pékhez vitték, és a kalácsot is otthon dagasztották. Házhoz hozták kóser tejet, vaját és túrót valamelyik faluból. A húst kóserozták. Gyümölcsöt piacon vettünk, és élő libát is. Elvitték a vágóhoz [lásd: sakter], hazahozták, otthon tisztították meg és kóserozták. A halat nem kellett kóserozni, azt szabad volt egyedül vágni. Amikor jött az újév [lásd: Ros Hásáná] és a hosszúnapp [lásd: Jom Kipur], minden zsidó üzlet zárva volt.

Apám mindig kápedliben volt. Fekete bársonyból készült. Régen az csak fekete bársonyból volt. Rendesen öltönyben és kalapban járt [lásd: öltözék]. Ciceszt hordott – a fiúk is hordtak ciceszt a ruha alatt. Minden reggel elment a templomba. Az anyámnak parókája volt – és otthon is azt hordta. Éjszakára kendővel bekötötte a fejét. Lánykoromban elkísértem anyukát a mikvébe. És esküvő előtt is voltam. A menstruáció után, azt hiszem, két héttel mentek el mikvébe, és addig nemcsak hogy közösülni nem volt szabad, de még jóformán hozzá sem érhetett a férfi a nőhöz. [A menstruáció első napjától kellett várni minimum öt napot, majd utána meleg vízben alkonyatkor megfürdeni, és meg kellett győződni róla, hogy a havi vérzés valóban befejeződött-e. Ha igen, akkor kezdődött a „hét tiszta nap számlálása”, és csak ezután jöhetett szóba a mikve és a házaseset. – A szerk.]. Két külön ágyuk volt a szüleimnek, és közöttük volt egy éjjeliszekrény. Egy pohár víz volt mind a két éjjeliszekrényen.

Én arra emlékszem, hogy ezek a fiúk – nekem két öcsém volt – már hároméves koruktól héderbe jártak. Én nem emlékszem, hanem Aranka, aki Amerikában él, mesélte nekem, hogy apuka a két fiatal fiút fölkellette télen is reggel ötkor, mert hat órára kellett menniük a héderbe, és mindig azt mondta, hogy a szívem szakad meg a gyerekekért, de el kell küldenem. Tehát így tanultak. Azt hiszem addig jártak oda, míg hatéves korukban iskolába nem kerültek, de lehet, hogy tovább is. A legidősebb bátyám, Zoli járt jesivába, de nem jut eszembe, hogy hová. De nem sokáig járt. A fiúk még később is jártak szombatonként tanulni. Én is tudok héberül olvasni. Nagyon sok vallásos könyv volt otthon. Nekem is nagyon sok imakönyvem volt.

A Hugó bátyám Kisvárdán is volt munkaszolgálatos, őt a végén Kassáról vitték ki, és az apám egy szombat délben hazajött a templomból. Nálunk nemcsak az üzletben, hanem a lakásban is volt telefon. Ez akkor ritkaság volt. S azt mondta apám, hogy neki van egy olyan rossz érzése, hogy a Hugóval valami történt, kérte, hogy a szomszéd fűszereshez menjek át, és onnan telefonáljak, és érdeklődjem meg, mi történt. Szombaton. Na jó, ez tulajdonképpen benne van, hogy ha egy beteg megkíván valamit, akkor mindent szabad. És annyi volt, hogy ellopták az öltönyét.

Én nem tartom a szombatot. Péntek este gyújtok mindig két szál gyertyát, és elmegyek templomba újévkor [lásd: Ros Hásáná], hosszúnapkor [lásd: Jom Kipur] és amikor mázkir van. Csak akkor járok templomba. Itt Újpesten van egy templom. És húsvétkor [lásd: Pészah], újévkor és hosszúnapkor nem utazom. Ez tradíció, mert nálam nincs kóser háztartás. S még egy dolgot tartok, hogy húsvétkor én nyolc napon keresztül nem eszem kenyeret. Ennyi. [Az interjúalany azóta elköltözött Szentendrére a lányához]

Otthon magyarul beszéltünk, de apuka és anyuka – különösen ha azt akarták, hogy a gyerekek ne hallják – zsidóul beszélt. Szóval nem héberül, hanem jiddisül. De magyar volt az anyanyelvük, mert emlékszem, hogy a nagyszülők magyarul beszéltek. Egyébként Munkácson majdnem minden keresztény tudott jiddisül. Jiddisül tárgyaltak. Én arra emlékszem, hogy kimentem a nagynénimmel a piacra, és jiddisül beszélt a parasztasszonyokkal. Én nem tudok jiddisül, de sokat értek. Nagyon hasonlít a jiddis a németre. És tulajdonképpen én mint nyelvet annak idején a németet tanultam.

Én is négy polgárit [lásd: polgári iskola] végeztem. De akkor az elemi zsidó iskola volt, ott végeztem. És ott is minden felekezetnek megvolt a hittanórája. Tehát a zsidóknak is volt hittanórájuk, és jött a rabbihelyettes. Engem például az tanított minden héten egyszer. Szombaton jártunk, de írni nem írtunk. És a cselédlány hozta a táskát. Ahol a status quo templom volt, ugyanott volt a zsidó iskola, annak az udvarában. Sőt, nagyon sok lakás volt, a tanítók is ott laktak

ilyen lakásokban. És ott úgy összejöttünk. Aztán volt olyan, hogy sétálni mentünk. És akkor mindig összegyűlt egy társaság ott. Zsidók. Rettenetesen nagy kasztrendszer volt. Erre egy példát akarok mondani. Nekem volt egy osztálytársnőm, egy zsidó lány, az édesapja pincér volt. Egy osztályba jártunk, egy utcában laktunk, s együtt mentünk haza. Ha az apám meglátott evvel a kislánnyal, a lelkemre kötötte, hogy evvel többet nem szabad együtt lennem. Aztán például a kereskedő lenézte az iparost.

Az ortodoxok nagyon ellenezték a cionizmust. És még a zsidó iskolába jártam, és voltak különböző ünnepek előtt előadások, mi, gyerekek szerepeltünk benne. És én is szerepeltem az egyik előadáson. „Én majd somér [azaz a Hasomér Hacair tagja, lásd: Hasomér Hacair Magyarországon – A szerk.] leszek, kezemben a fegyverrel őrt állok, nem kell félnetek” – valami hasonló szövegem volt, fiúruhában, vállamon egy imitált fegyverrel. És rettenetes, hogy az apámat mennyi támadás érte ezért, hogy a lánya cionista. Én nem voltam cionista, énnekem az iskolában a tanító néni azt mondta, hogy ezt fogod mondani, kész. De az ortodoxok nagyon ellenezték. A polgáriiban legalább az egyharmad zsidó volt, nem tudom pontosan. Akkor még nem volt antiszemitizmus, de később már egyre gyakrabban lehetett hallani zsidóverésről, sőt a Gitta nővérem férjét egyszer a debreceni egyetemisták nagyon megverték.

A nyaralás nagynéniknél, nagybácsiknál volt. És ugyanúgy hozzánk is jöttek a rokonok. Anyámnak nagyon reumás volt a lába. Hajdúszoboszlóra jártunk nyaralni, és engem vitt magával. Ott kifejezetten kóser vendéglők voltak, nem is egy. És biztos, hogy volt templom, de mi nem szállodában laktunk, hanem magánházban, és zsidó családnál laktunk. De nem ott étkeztünk, több zsidó vendéglő volt. És később, mikor Hajdúszoboszlón lakott a Gitta nővérem, akkor rendszeresen voltunk nála. De voltunk még Munkácson, nagynéninél, nagyszülőnél.

Mikor jött a háború, és jöttek a deportálások, az apám szemrehányást tett nekem, hogy én nem mentem férjhez. Ő nagyon sok mindent tudott, hogy mi történik Németországban, illetve Lengyelországban, mert jöttek a menekültek, és elmesélték, hogy mi minden történt. A szlovák lányokat kivitték a frontra kuplerájokba, és ettől féltett nagyon engem az apám. És a lelkemre kötötte, hogy ha megérkezünk – hát nem tudtuk, hogy Auschwitzba visznek –, én úgy mondjam be valamelyik udvarlóm nevét, mintha asszony lennék. A deportálás előtt az apám a lelkére kötötte Hugónak [apja öccse], hogy rám nagyon vigyázzon. Hugó olyan állapotba került már a deportálás végén, hogy már ott volt a halottak között. És egyszer egy éjszaka magához tért, és eszébe jutott, hogy az apámnak azt ígérte, hogy rám fog vigyázni. Négykézláb mászott vissza az élők közé a barakkba. Másnap vagy harmadnap felszabadult, de különben nem maradt volna meg.

Még egy emlékem maradt: az apám így kihúzta magát, és azt mondta, hogy én még bírok dolgozni. De hát ő maga sem hitte el, mert különben nem kérte volna meg Hugót, hogy vigyázzon rám. Nagyon-nagyon jóteköny ember volt az apám is meg az anyám is, rengeteget segítettek szegény embereken. Ezeket a menekülteket, akik jöttek Lengyelországból meg Csehszlovákiából, anyagilag támogatták, és az egyik lengyel azt akarta, hogy jöjjek fel vele Pestre. Lett volna keresztény papírom is, mert az egyik cseléd lány könyve ottmaradt nálunk, és avval a papírral fel tudtam volna jönni. És itt volt olyan keresztény kereskedő, akivel az apám üzleti összeköttetésben volt, mint cselédlányt el is bujtattak volna – ez volt az egyik. A másik pedig, amikor volt az almaszüret ősszel, az almát nagyság szerint szortírozták. Olyankor két-háromszáz asszony dolgozott ott. És az egyik eljött a gettóba az apjával, és könyörgött nekem – tanyán laktak –, hogy elvisz és elbujtat. S én

nem akartam egyikkel se menni. És a mai napig örülök, hogy nem mentem, mert sokkal jobban szenvedtem volna, hogy én itt vagyok, túléltem és nem jönnek haza a szüleim és a testvéreim.

Amikor feltettük a sárga csillagot, az apám üzlete még egy darabig nyitva volt – minden zsidó üzlet nyitva volt –, és egy délben mentem haza apukával az üzletből, s rajtunk volt a sárga csillag. És szembejött velünk két munkásember, s a fiatalabbik valami gúnyos megjegyzést tett a sárga csillagra, és az idősebbik azt mondta neki, hogy vigyázz, mert az oroszok már itt vannak Kőrösmezőn. Erre az apám odasúgta nekem, hogy nem tudom, melyik rosszabb. Na most, amikor a zsidó húsvét utolsó napján kezdték behordani a környékbéli falvakból a zsidókat, az valami iszonyú volt, mikor mi az első csoportot megláttuk. A Kossuth utca annak dacára, hogy főutca volt, annak is egy darabig gettó volt az egyik oldala. És hozzánk betettek négyszáz vidéki zsidót a gettóba. És az apám – mondom, jó módú ember volt – nem fogadott el a hitközségtől semmit, hanem megvoltak azok a régi emberek, akik házhoz hozták nekünk az élelmiszert, és ezeket a vidékről behozott zsidókat ő táplálta. Egy idő után a Kossuth utcában megszűnt a gettó, mert ugye főutca volt. A következő párhuzamos utcában lakott Imre, a későbbi férjem az édesanyjával, és mi ott voltunk egy darabig. Majd egy reggel megjelentek a csendőrök, hogy mindenki csomagoljon, amennyit bír, és kivittek Nyírjespusztára. Az egy pár kilométernyire volt Nyíregyházától – egy Molnár nevű grófnak volt a tulajdona –, itt barakkokban laktunk. Dohányt vagy mit tárolt annak idején ott, nem is priccsek voltak, deszkák voltak. És ott önként lehetett vállalni, hogy munkára kimehessünk. Hogy ne legyen az a bezártság, meg hogy elterelje a figyelmünket a dolgokról. Kivittek répát egyelni, és mikor mentünk már vissza, akkor jöttek haza a parasztasszonyok, akik Nyíregyházára hordták be az élelmiszert. S az egyik parasztasszonnyal elkezdtem beszélgetni, és volt neki tíz tojása, és egy félliteres bögrében volt vaj, és a beszélgetés közben megmutattam neki, hogy milyen kombiné van rajtam. Azt lehúztam, s ezért kaptam tíz tojást és egy fél liter vaját. Volt egy Trencsényi nevű csendőr, aki azt a nyírjesi pusztát irányította, egy borzalmas ember volt, lefektetett embereket a földre, de idős embereket is, meg kikötött embereket. Volt egy nagy kötényem, amit ott varrtam, és jó nagy zsebe volt. És abba betettem a tojást meg a vaját, és egy izgalomban voltam, hogy Trencsényi nem fog-e éppen lefektetni a tojással. S hát nagy boldogan anyukának odaadtam. És onnan vittek el. Gitta a családjával elment a második transzporttal, mi meg az utolsóval mentünk. Június 6-án érkeztünk meg Auschwitzba [A Szabolcs vármegye településein élő zsidók gettóba tömörítése 1944. április 14-én kezdődött meg. Nyíregyháza zsidóságát április 24-én gettósították, a két nyíregyházi gettó közül az egyikben őket helyezték el. Május 10-ére a két gettóban 17 580 zsidó volt. A deportálást előkészítendő a zsidókat három majorságba szállították át, az egyik volt az említett Nyírjespuszta. A deportálást május 17-én kezdték meg Nyírjespusztáról, és innen is fejeződött be a negyedik és ötödik csoporttal, május 29-én, ill. június 6-án. (Braham: A népirtás politikája.) – A szerk.]. A lengyel foglyok szóltak, hogy a gyerekeket adjátok oda az öregeknek, mert azok fognak rá vigyázni – mert ők tudták, hogy mi történik. Az anyósom avval a transzporttal ment, amivel Gitta, és az anyósom vitte el a három gyereket. Velünk jöttek a Sanyi, Géza, Margit, Ernő aki Margit férje volt, a kis Zsuzsika és a szüleim meg én. S még arra emlékszem, hogy a vagonban apuka könyörgött a két fiúnak, hogy szökjenek meg. De hát ez is egy veszélyes dolog lett volna, nem csinálták.

Június 6-án érkeztünk Auschwitzba. Az úgy kezdődött, hogy le kellett anyaszült meztelenre vetközni, és teljesen szőrtelenítettek mindenütt. És az SS-legények álltak és röhögtek. És amikor kikerültünk a zuhanyból – se szappan, se törülköző, semmi –, rongyokat kaptunk ruha helyett.

Bekerültünk egy olyan barakkba, ahol még priccs sem volt, hanem a csupasz földön egymás hegyén-hátán feküdtünk. Mi még akkor is olyan naivak voltunk, hogy nem tudtuk, hogy mi történik a lágerban – egy hónap után. Nem mondták meg nekünk. Amikor megkérdeztük, hogy mi az, ami ott ég, azt mondták, hát annyi minden lomot hoztatok. Azt mondták nekünk még az SS-ek, hogy az idősek vigyáznak a gyerekekre. És hogy sokkal jobb ellátásban vannak, mint mi. Auschwitzban nem sokáig voltunk, három vagy négy hét után ismét szelektáltak minket – hát akkor mi még jó állapotban voltunk. És akkor kaptunk csíkos ruhát és fehér fejkendőt, és ebben bevagoníroztak, és felvittek Rigába. Ott már munkásláger volt. Ott nagyon sok rigai volt. És ottan lehetett pénzért sok mindent venni. És ott úgy végezték ki az embereket, hogy ez a láger egy erdőben volt –, és az erdőben agyonlőtték őket. S mikor már közeledett az orosz front, csináltak egy rettenetes nagy szelektálást. Ezután pedig hajóra raktak minket, és bevittek Danzigig hajóval, de az valami iszonyú volt. Például én ott kaptam az első pofont. Ez egy teherszállító hajó volt, az alsó részbe voltunk elhelyezve. Pokoli meleg volt, a vécé fent volt. S hosszú sor állt, hát össze csinálta az ember magát, mire odakerült volna. És volt egy magyarul beszélő SS-katona, aki egy párunknak megengedte, hogy bemenjünk a bashramba [fürdőszobába], és bejött egy csíkos ruhás nő, fekete ponttal volt jelölve – ezek a közönséges bűnözők voltak –, és végigpofozott minket, mert meg mertünk mosakodni. Na most, ugyanabban az időben Rigából két hajó ment, a másikat elsüllyesztették. Danzigból elvittek Stutthofba [Lengyelországi koncentrációs tábor Gdansk mellett. Ez volt az első koncentrációs tábor, amelyet a nácik Németország területén kívül állítottak fel. – A szerk.]. Ott körülbelül egy hétig voltunk. És utána elvittek minket Glöwenbe – ez az Elba torkolatánál van –, ötszáz magyar nőt. És ott volt egy lágerparancsnok, aki nagyon emberséges volt. Ott viszont mindenki kapott két pokrócot és egy külön priccset, és viszonylag tűrhető volt az étkezés. A férfaitól sok ennivalót kaptunk. Volt egy része a lágernek, akik cseh és szlovák nem zsidók voltak. Glöwenhez közeledett a front.

A német lágerparancsnok nagyon rendes volt, annyira, hogy 500 emberből 500 fogoly megmaradt, túlélte a megpróbáltatásokat. Több ennivalóhoz is jutottunk általa. Plusz élelmiszert kaptunk havonta egyszer, meg egyébként is jobb volt az étel, mint máshol.

De ott is közeledett a front, az volt 1945. április 12-én, mikor onnan elvittek, Amikor Berlinhez értünk, kétszer kerültük meg Berlint. Volt olyan, hogy kint az utcán aludtunk, mert nem volt sehol hely, ahová bemehettünk volna, és akkor ez a német parancsnok falevelekkel takart be minket, hogy ne fázzunk. Elvittek minket Ravensbrückbe. S Ravensbrückben úgy mutogattak minket, mint valami csodákat, mert ahhoz képest, ahogy ők kinéztek, mi egészen tűrhető állapotban voltunk. És ott bevagoníroztak, hogy visznek Svédországba fogolycseréért, tehát német foglyokért. De már nem volt mozdonyuk, úgyhogy kiszálltunk, és felmentünk gyalog egészen Malchow-ig, ez az Északi-tengernél van. S 1945. május 2-án szabadultunk.

Oroszok szabadítottak fel. Ennek az volt a következménye, hogy mi, nők nem mertünk kimenni az utcára, féltünk, mert erőszakoskodtak. Egy nap bejelentették az oroszok, hogy Malchow-tól nem tudom, hány kilométerre van egy nagy brandenburgi tábor, ahová el kell mennünk, mert onnan fognak hazaszállítani mindenkit. Nem mertünk elindulni, féltünk az oroszoktól. Voltunk úgy 10-11-en, akik összebarátkoztunk. És jöttek szembe velünk olaszok – ugye, fordított színű a nemzeti zászlójuk –, és az egyikük megszólalt, hogy ti is magyarok vagytok? Csak buliból, tudta, hogy nem. És a végén összeálltunk ezekkel a fiúkkal, s ők mondták, hogy mennek Neubrandenburgba, nekik van egy kocsijuk, menjünk együtt. Elindultunk velük, de féltünk, hogy este mi lesz. És akkor este beérkeztünk valahová, és ezek a fiúk egyszerűen kikergették a németeket a lakásból – ezek

kétszintes házak voltak –, és leálltak vacsorát csinálni; bográcsban főztek (hogya azt hol szerezték?), és egy hatalmas asztal még abrosszal is le volt terítve. És utána mindenki le akart feküdni. És kérdezték a fiúk, hogy felkísérhetlek? S erre azt mondtuk, hogy az ajtóig. És nagyon rendesek voltak hozzánk. És megérkeztünk Neubrandenburgba, és onnan a szlovákokat teherautón vitték haza csoportosan. S miután a Margit nővérem eredetileg Kassán volt férjénél, jelentkeztünk mint szlovákok, és elvittek minket teherautón Prágába. Ott három napig karanténban voltunk, és utána már kaptunk segílyt. Prágából úgy tudtunk eljutni Kassára, hogy lementünk Pozsonyig, és Pozsonytól fel Kassáig. Magyar szónak nem örültek ott, már akkor sem. Onnan nagy keservesen hazaértünk Nyíregyházára. Egy darab bútorunk nem maradt, semmi, mindent a világon széthordtak. Egy fénykép nem maradt.

A férjemet Groszmann Imrének hívták, és Gallóra magyarosított. Én azt hiszem, még Nyíregyházán voltunk, amikor magyarosította a nevét. Ha nem zsidó udvarlóm lett volna, kitagadtak volna. Sivet ültek volna [lásd: gyász; vegyes házasság]. A férjem 1911-ben született. A háború előtt először kereskedősegéd volt, majd utazó. Én úgy tudom, hogy kávéval. Az apjának volt egy textilüzlete. Amikor tönkrement, akkor ő elkezdett utazni, és ezt vette ő át az apjától, miután beteg lett és később de még a háború előtt meghalt. Az édesapja 1940 körül halt meg, őneki megvan a sírja Nyíregyházán. A férjem tartotta el az édesanyját, mert a sógorom ügyvédbojtár volt, és ő megnősült korábban. A mamája nem, de az édesapja nagyon vallásos családból származott, de nem voltak annyira vallásosak, mint mi. Az anyósom nem járt parókában. És nagyon vallásos lett a férjem, talán az én szüleim emlékére. Minden péntek este, szombaton elment a templomba, minden ünnepkor – hát persze amikor már nem dolgozott. És itthon minden reggel táleszben, tfilinben imádkozott. Már az utolsó időben a halála előtt, amikor nagyon sokat foglalkozott magával, hogy eltereljem a figyelmét, én kértem, hogy imádkozzon, de akkor már nem akart imádkozni.

Nekem a férjem udvarolt. De ezt a házasságot az én szüleim nem akarták, mert nem volt gazdag fiú, illetve én nem akartam férjhez menni, mert előttem volt, hogy a két nővérem férjének be kellett vonulnia munkaszolgálatba, és nem akartam férjhez menni. Ez volt 1944 márciusáig. Ő munkaszolgálatban volt Ukrajnában. Flekktífuszba le volt fogyva 25 kilóra, borzalmas állapotban volt [Flekktífusz (kiütéses tífusz) – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. S utána úgy volt, hogy deportálják, de egy nyíregyházi nő nemcsak őt, hanem még két társát is bujtatta, míg be nem jöttek az oroszok. Úgyhogy ő 1944 szilveszter estéjén már Nyíregyházán volt.

Az esküvő 1945. augusztus 19-én volt Nyíregyházán. Nem templomban volt, mert az ortodoxok nem a templomban tartják, hanem az udvaron [lásd: házasság, esküvői szertartás; hüpe]. De ez nem az udvaron volt, hanem a Jointnak volt egy nagy helyisége, ott étkeztek azok, akik rá volt arra utalva. Ott készítették el a vacsorát, de mi fizettünk érte, ott tartottuk, mert ott nagy helyiségek voltak. Hetven vagy nyolcvan ember volt, szóval nagyon nagy esküvő volt. És akkor olyan körülmények voltak, hogy nem utaztunk el. A férjemék ketten voltak, két fiútestvér, az idősebbik ügyvéd volt, aki elvette a nővéremet. Ez mindkettőjüknek a második házassága volt. A nővéremnek ez a második házassága volt. Először mi esküdtünk meg, mert ő még várta haza a férjét. S amikor a férje nem jött haza, és a sógoromnak a felesége sem jött haza, ők egy idő után megesküdtek. S ebből a házasságból született egy gyerek, aki kiment az 1970-es években Amerikába. S fiatalon, 46 éves korában rákban meghalt.

Tulajdonképpen én nem foglalkoztam semmivel. Hogy az élet meginduljon Nyíregyházán, a polgármester kijelölt embereket, hogy nyissanak különböző üzleteket. A férjem nyitott egy fűszer-nagykereskedést, társsal, nem egyedül. És amellet még volt egy csemegeüzlet is. És amikor elkezdődött az államosítás [lásd: államosítás Magyarországon], akkor mi csak a csemegeüzletben voltunk a férjemmel. Én besegítettem a csemegeüzletbe, és a cselédlány mellett volt még külön egy gyereklány, aki Juditra vigyázott, hogy tudjak dolgozni.

1949-ben disszidálni akartunk. [1945 és 1949 között mintegy 100 ezer magyarországi zsidó hagyta el az országot, 1949 után bár csökkent a kivándorlás, nem szűnt meg teljesen. A zsidó kivándorlók körülbelül fele (1945 és 1955 között 40–50 ezer fő) legálisan, másik fele illegálisan hagyta el az országot. (Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1949 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon, Párizs, 1984. Magyar Füzetek, 37–180. old.; Stark Tamás: A magyar zsidóság vándormozgalma a vészkorszak után. In Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): Migráció I., Budapest, 1998, KSH, 115–122. old.) – A szerk.] Először úgy volt, hogy Izraelbe. A dátumra nem emlékszem, csak arra emlékszem, hogy Judit addigra már megszületett. És már annyira készültünk, hogy az orvostól kaptam nyugtatót, hogy fel ne sírjon a Judit lányom, mikor megyünk át a határon. Úgy volt, hogy vasárnap megyünk. S akik ezt az utat csinálták nekünk, pénteken még elmentek megnézni, hogy biztosítsák, és lebuktak. Lecsukták őket, ezért mi itt maradtunk. Viszont Nyíregyháza egy kisváros volt, mindenki tudta, hogy megyünk. Mindenkinek azt mondtuk, hogy jövünk Pestre lakni. Úgyhogy muszáj volt Pestre jönni lakni. Amikor feljöttünk, Margiték egy albérleti szobában laktak a férjével, ott nem volt még akkor gyerek, mi pedig a nagynénémnél, a Kati néninél laktunk, míg feketén nem vettük egy tanácsi bérlakást. S akkor mi egy háromszoba-hallos lakást vettünk a Zoltán utcában, és ott laktunk közösen Margitékkal.

Én otthon voltam egy darabig, Imre meg elhelyezkedett egy nyíregyházi magas beosztású férfin keresztül a Bétexnél [textilkereskedelmi cég]. Arra emlékszem, hogy 630 forint volt fizetés, az borzasztó kevés volt, de akkor nekünk még volt egy darabig tartalékunk. [1949-ben az ipari munkások havi átlagkeresete 589 Ft volt. Ez rendkívül alacsonynak számított, egyes számítások szerint a létfenntartáshoz szükséges összeg havi 600 Ft körül ingadozott (Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949, Budapest, Napvilág, 2000, 173–176. oldal). – A szerk.] Mint kereskedősegéd helyezkedett el, és – mert neki a textil a szakmája volt – hosszú ideig helyettes vezető volt az üzletben, mert valami pártfunkcionárius, aki nem értett a szakmához, az volt a vezető, akit sosem lehetett látni. És a végén aztán mégis ő lett a vezető – a selyemosztályt vezette. És onnan ment el nyugdíjba.

1951-ben – már akkor anyagilag rá voltunk kényszerülve – elhelyezkedtem a vendéglátóiparnál. Nekem ez az egy munkahelyem volt. Pénztárosnőként kezdtem, utána lettem üzletvezető. Egy presszót vezettem, ami éjfélig volt nyitva, és ott volt a kicsi gyerek, a család, szóval lehetetlen állapot volt. Hosszú könyörgés után az én kérésemre visszaminősítettek üzemi tisztviselőnek. Majd az egyik üzletben mint tisztviselő dolgoztam – meghalt a helyettes vezető, s az üzletvezető kért, hogy vállaljam el a helyettes állását. Mondom, elvállalom, ha olyan munkabeosztást kapok, mint egy tisztviselő, tehát nyolctól négyig, (és akkor még szombat délig is dolgozni kellett), és vasárnap nem jövök be. Beadtuk óvodába a gyereket, és egy héten keresztül egy sarokban gubbasztott és

zokogott, szóval nem tudta elviselni. Úgyhogy kivettem. Margit nővérem, míg mi együtt laktunk, bedolgozott valahová, sálakat kötött, és ő vigyázott a saját gyerekére és a Juditra. De Imre munkahelye nagyon közel volt a lakáshoz, és Imre nagyon sokszor elvitte magával a gyereket. A nyári hónapokban vittük szabadságra a gyerekeket. Tehát mi mentünk szabadságra, vittük Julit [Margit lányát] is, ugyanígy Margiték vitték Juditot is. Akkor még két-két hét szabadság volt, ezért kiadtuk a gyerekeket Pesten, főleg a Szabadság-hegyen, Svábhegyen. Voltak családok, amelyek evvel foglalkoztak, hogy gyerekeket odavettek és foglalkoztak velük. Judit eleinte nehezen bírta. Amikor meg volt szabva, hogy hetenként egyszer vagy kétszer volt szabad látogatni, zokogott mindig, mikor eljöttünk. Amikor már tízévesnél idősebb volt, volt egy nő, aki elvállalt tizenéves kislányokat, és egész nap velük volt. Otthon aludtak, csak napközben vitte el őket. Uszodába hordta őket, kirándulni stb.

Ros Hásánakor nagyon sokszor volt, Jom Kipurkor egyetlen egyszer fordult elő, hogy dolgoztam – ez a Rákosi idejében volt és az ember nem merte megmondani –, de később úgy vettük ki a szabadságunkat, hogy tudjunk böjtölni, minden. Jom Kipurkor csak egyszer dolgoztam, de tudom, hogy Imre dolgozott máskor is. Csak arra emlékszem, hogy mint vezető megengedhette, hogy mit tudom én, hol van dolga, benézett, de templomba mindig mentünk. Akkor a Dessewffy utcai templomba jártunk, mert az volt hozzánk közel. De akkor is böjtöltem, amikor dolgoztam. És Tisá Beávkor is. Most már Tisá Beávkor félig böjtölök. Én most is böjtölök Jom Kipurkor. Ez az egy, amit Judit is megtart. Ő dolgozik, de ő azt böjtöli.

A Rákosi ideje alatt volt, hogy azt hiszem, az ózdi bányászoknak valami nem tetszett, és tüntettek Miskolcon. S a miskolci rendőrkapitányt – aki Fränkel Ernő [Leimsieder Margit első férje] testvére volt, és a családja kitagadta, mert kommunista volt, és a család nem akarta tudomásul venni, és így került le miskolci rendőrfőkapitánynak – egy nagy tüntetésnél, utólag így magyarázzák, hogy egy zsidót dobott oda Rákosi, hogy ezt lecsillapítsa. Hozzáköötték egy autóhoz, és végighurcolták Miskolcon a testét. [Miskolcon a politikai rendőrség és kommunista vezetők a spekuláció és feketézés elleni harc jelszavával feltüzelték a tömegeket a zsidók ellen. A tömeg dühét két zsidó – a Flórián-malom tulajdonosa, valamint a deportálásból visszatért és a malomban dolgozó unokatestvére, Jungreis Ernő – ellen irányították. Az 1946. július 30-i tömegtüntetésen Jungreis Ernőt az egyik tüntető a nadrágszíjával odakötözte egy arra haladó stráfkocsihoz, amely több mint hetven méteren át húzta őt. – A szerk.]

Amikor megalakult Izrael állam, egy olyan jó érzés volt. Mind a mai napig. Összesen egyszer voltam Izraelben. 1998-ban halt meg Imre, és utána. Imrével mi el szerettünk volna menni egyszer, és azért nem mentünk, mert az orvos nem engedte, hogy repülőre üljön. De az apja halála után Judit megszervezte, és hárman kimentünk. Azt hiszem, két hétig voltunk. Megérkeztünk Tel-Avivba, és ahogy leszálltunk a repülőről, béreltünk egy kocsit. És kocsival jártuk végig az első hetet. A második héten pedig Juditnak valamelyik külügyi dolgozó, aki volt kint Izraelben hivatalosan, ajánlott egy idegenvezetőt, hogy kérjük meg, hogy vele is menjünk, tehát magyarázatot is kapjunk.

Judit 1947-ben született. A lányom a férjével a gimnázium első osztályában ismerkedett meg. És együtt jártak, és mikor leérettségiztek, akkor bejelentették, hogy ők össze fognak házasodni, de csak akkor, ha mind a kettőnek diploma lesz a kezében. És ezt betartották. S akkor én azt mondtam a lányomnak, hogy nekünk az apáddal nagyon fáj az, hogy a férj nem zsidó, de mi ezt sose fogjuk veled éreztetni. És így is lett. Magyar-angol szakot végzett. Egyetem közben kikerült a

Szovjetunióba is, matematikai nyelvészetet tanulni kiküldték a Lomonoszov egyetemre. És mialatt első gyerekével gyesen volt, elvégezte a fordító-tolmácsképzőt, utána született második gyereke.

Judit annyira lett zsidóra nevelve, hogy mikor iskolába került, járt hozzánk a Hegedűs Gyula utcai templomból egy férfi, aki megtanította a zsidó történelemre és imádkozni, ugyanúgy járt hozzánk, mint ahogy járt hozzánk egy tanárnő, aki angolra tanította. Elfelejtett mindent. Megmondom, hogy miért. Mert 1956-ban ez a férfi disszidált.